

Володимир ТИМОФІЄНКО

ЛЕГЕНДАРНИЙ СЕВАСТОПОЛЬ,
ЙОГО ФОРМУВАННЯ
І ПЕРШІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ

1982 р. за постановою ЦК КПРС в СРСР розпочалась підготовка фундаментального Зводу пам'яток історії та культури, завданням якого було схарактеризувати всі нерухомі пам'ятки, що збереглися на теренах країни. Реалізованою ця постанова виявилась лише в Білоруській РСР, а в інших республіках тією чи іншою мірою лише започаткованою. Пройшло кілька років, СРСР як могутня країна перестала існувати, однак ідея підготовки і видання багатотомної праці, правда вже без реалізації догм тоталітарного режиму, котрі стосувались, в основному, пам'яток історії, залишилась жити в мріях та надіях як культурної еліти, так і суспільства. Вийшли відповідні укази президентів низки країн. Тому томи Зводу пам'яток почали виходити в Росії. Те саме стосується й України, де в 2000 р. надруковано першу книгу Зводу про пам'ятки Києва, в 2004 р. — вийшла друком друга книга. Зараз в редакції Української енциклопедії ім. М. П. Бажана розгорнуто редакційну підготовку тому Зводу, присвяченого пам'яткам історії та культури міста Севастополя, чільне місце в якому займають матеріали про архітектурні та містобудівні об'єкти. Враховуючи, що завданням статей про культурну спадщину є не тільки наведення правдивої інформації відносно їх створення та існування, а й професійний аналіз художніх особливостей, нагальним вважається допомогти авторському колективу уникнути тих помилок, які припущені у київському томі, коли аналіз містобудівних утворень і споруд підмінявся описом розпланування комплексів або декоративного вбрання фасадів.

* * *

Терени південно-західного узбережжя Кримського півострова заселяли з найдавніших часів. 12–5 тис. до н. е. датуються стоянки «Фатьма-Коба», «Шан-Коба» та інші, у 1 тис. до н. е. тут існувало чимало таврських поселень. Вузькогорлу Балаклавську бухту, захищену з боку моря високими стрімчачками, описав Гомер, коли оповідав про мандри Одисея і порт Лестригонів. Всесвітньо

відомою археологічною пам'яткою є місто Херсонес, засноване на невеликому півострові у V ст. до н. е. античними греками. Воно грало досить значну роль ще в епоху Середньовіччя. Але в середині XVIII ст. н. е. про славетне минуле Херсонеса нагадували лише численні руїни, а на землях навколо майбутнього Севастополя існували Георгіївський монастир та села Інкерман і Ахтіар. За ім'ям останнього інколи називали найбільшу бухту, яку нанесла на карту ще восени 1773 р. експедиція на чолі зі штурманом І. Батуриним [1]. Це завдання виконувалось за дорученням віце-адмірала О. Сенявіна, командуючого Азовською військовою флотилією, частина котрої базувалась у Балаклавській бухті. Під час т. зв. холодної війни між Російською імперією та Оттоманською Портою, що мала місце в 1775–1783 рр. через взаємні домагання на володіння Кримом, 1778 р. в бухту зайшло 10 турецьких кораблів, але російські солдати під керівництвом О. Суворова почали зводити на берегу земляні укріплення для гарматного обстрілу, що змусило турок відплисти у море.

Загалом південна частина має дуже складний рельєф. Берега густо порізані бухтами, серед яких найбільшими розмірами виділялась Ахтіарська, яку пізніше називали Великою або Рейдом, а ще пізніше Північною. Вона врізалась в материк із заходу на схід, маючи довжину понад 6 верст і ширину від 600 до 250 сажнів [2]. На схід від неї, між гір, простягалась досить широка долина, по якій текла річка Чоргун (Чорна). Ахтіарська (Північна) бухта у свою чергу врізалась в материк кількома бухтами. На відстані трохи більше 3 верст від моря знаходилась невелика, біля 400 сажнів у довжину і 40 завширшки, Кіленбухта. Значно ближче до моря в материк входила глибока бухта, довжиною біля 3 верст, яку назвали Південною. Від неї на самому початку відгалужувалась Корабельна. Ще ближче до моря у порівнянні з Південною знаходилась невелика Артилерійська бухта. На південь від входу до Північної бухти розташовувалась ще одна невелика гавань, на західному березі якої свого часу і був заснований Херсонес. Згодом на місці останньої влаштували карантин і саму бухту назвали Карантинною. Далі, якщо рухатись вздовж морського берега у південно-західному напрямку, розміщалась яйцеподібна в плані Камишова бухта, а ще далі на південний схід — Балаклавська.

Бухти майбутнього міста ще до приєднання Криму до Російської імперії привертали увагу російських моряків. 1782 р. сюди заходили кораблі ескадри капітана Т. Козлянінова, а на зимування у Кіленбухті залишились два фрегата під командуванням А. Одинцова. Тоді ж виконували перші проміри глибин. Після оприлюднення відомого указу Катерини II, згідно з яким Крим був «принят под державу Всероссийскую», у квітні 1783 р. для захисту узбережжя прибули гренадерський батальйон, а потім ще два полки. Для збереження провіанту збудували магазейн. Тоді ж, щоб укріпити гавань сюди направили фрегат «Обережний» капітан-лейтенанта Берсенєва [3]. Командуючий Азовською

флотилією віце-адмірал Ф. Клокачов, довідавшись про гарну якість гаваней, прибув з ескадрою і для стоянки кораблів обрав Південну бухту. На її берегах матроси почали зводити тимчасові житлові та складські будівлі. Але невдовзі Ф. Клокачов виїхав до Херсону і на свою посаду призначив контр-адмірала Ф. Мекензі [4]. Начальником штабу флотилії тоді був капітан Д. Сенявин, що став пізніше знаменитим адміралом, а в той час безпосередньо керував будівництвом та описав перші дні життя міста.

Спочатку укріпили вхід до Північної бухти і матроси з солдатами на двох мисах спорудили батареї. На початку літа 1783 р. на західному березі цієї бухти звели будинок адмірала, каплицю, пристань і адміралтейську кузню. Неподалік від них спорудили невеликі будиночки для офіцерів, їдальні і кухні для екіпажів. Кожний командир корабля обирав місце для зимування свого судна в Південній та Корабельній бухтах і на прилеглому березі зводились житлові будинки, казарми, лазні [5].

Крім того, згідно зі спогадами Д. Сенявина було влаштовано «два хороших тротуара, один от пристани до крыльца дома адмиральского, а другой от дома до часовни, и обсажены деревьями. Выстроено шесть красных лавок с жилыми наверху покаями, один изрядный трактир, несколько лавок маркитанских, три капитанских дома, несколько магазиновов и шлюпочный сарай в адмиралтействе: все строения каменные или досчатые. Бухта Херсонесская отведена для карантина. Инженеры и артиллеристы устроили каменные батареи на мысах при входе в гавань. Итак, весной 1784 г. все строения Севастополя были оштукатурены, выбелены, хорошо подкрашены палевой или серой краской, крыши на всех черепичные и все вместе по покатоности берега делает вид очень хороший. Самый лучший взгляд на Севастополь есть с северной стороны» [6].

Загальне керівництво забудовою міста здійснював князь Г. Потьомкін, який надсилав ордери з конкретними вказівками відносно будівництва окремих споруд і розподілу земельних угідь в околицях. Так, в шести верстах від Інкермана контр-адмірал Ф. Мекензі отримав велику дачу з хутором (зараз Мекензіїв гори). Камінь для будівництва переважно брали з розвалів Херсонеса, трохи пізніше його почали добувати біля Інкермана. 10 лютого 1784 р. було видано імператорський указ щодо заснування військового порту з адміралтейством, верф'ю, фортецею і містом [7]. Він отримав назву Севастополь. На той час у бухті вже знаходилось 25 кораблів, проживало 4 тис. матросів, солдат і офіцерів [8].

Розгорталось будівництво, яким керував інженер-полковник М. Корсаков [9]. Було розроблено план, згідно якому в серпні 1785 р. Г. Потьомкін мав розпочати великий обсяг робіт по спорудженню фортеці та адміралтейства [10]. В той же час було складено проект розпланування і регулярної забудови Севастополя [11]. Згідно з даним креслеником освоєння берегів Південної та

Корабельної бухт до уваги зовсім не приймалось. Для майбутніх кварталів передбачалась вільна територія між Артилерійською та Карантинною гаванями. Не зверталось також ніякої уваги і на складний, пересічений рельєф. Тому порівняно невелике місто площею 100 десятин проектувалось компактним за структурою, в оточенні могутніх земляних укріплень з бастионними фронтами і горнверками. Серед геометричної сітки дрібних кварталів намічались дві квадратні площі для розміщення базарів і одна кругла в плані — для забудови адміністративними будівлями. Всі вони мали розміститись віддаль від берега і ніяк не ув'язувались ні з морем, ні з його бухтами.

Починаючи з 1784 р. силами солдат зводились дороги, за допомогою яких Севастополь зв'язувався з Бахчисараєм та іншими населеними пунктами Криму. В 1785–1786 рр. ці дороги виявились в основному закінченими і вздовж них встановлені муровані знаки з означенням відстаней між селищами — т. зв. катерининські милі [12]. Одна з таких міль, вирішена у вигляді усученої колони на високому п'єдесталі, збереглась до нашого часу на Північній стороні міста і охороняється як пам'ятка архітектури національного значення. Готуючись до зустрічі з Катериною II під час її відомої подорожі до Криму, що відбулась в 1787 р., також у Севастополі будинок адмірала переобладнали в тимчасовий імператорський палац, обладнали три пристані та збудували галерею в Інкермані [13].

Про фактичний стан забудови Севастополя перших років його існування наочно свідчить фіксаційний план, з якого видно, що в основному освоювались тільки південні береги Північної бухти [14]. Причому, пріоритетне значення надавали Південній і Корабельним гаваням. Декілька споруд з'явились і біля Кіленбухти. Але найбільша кількість будівель виростала на східних схилах високого пагорба між Південною і Корабельною гаванями.

На низинній смузі берега в 1785 р. було зведено кам'яні сходи, котрі трохи пізніше назвали Катерининською пристанню. Спочатку вона являла собою лише скромний східчастий марш, фланкований парапетами [15]. Зліва від неї розташовувались одноповерхова караульня, яка майже збереглась до наших днів. Навпроти сходів розміщались будинки контр-адмірала Ф. Мекензі та капітанів кораблів. Як свідчать архівні матеріали, вони були виконані одноповерховими і зовні вирішеними в досить простих формах [16].

З іншого боку площі знаходилась офіцерська казарма, від якої починалась обсаджена тополями, сливами й вишнями Балаклавська дорога (зараз Катерининська вулиця). Вздовж неї розмістились адміралтейські споруди, кілька житлових будівель і Миколаївська церква, що відзначалась гармонійним виглядом і стрункістю пропорцій. Виконана у стилі класицизму, вона являла собою двоярусну призматичну споруду, увінчану півциркульною банею на високому барабані [17]. Зі східного боку мала півкругла в плані апсида. Трохи вужчий, ніж наос, вхідний нартекс з боків та західного фасаду оточували птерони з колона-

дами іонічного ордера. Додаткові входи мались на північному й південному фасадах, що вгорі відзначались такими ж трикутними фронтонами, як і на чільному фасаді. Виразний за силуетом об'єм церкви домінував в оточуючій забудові [18].

Під Балаклавською дорогою, на узбережжі Південної бухти, почалось будівництво адміралтейських споруд. На протилежному березі тієї бухти, на мисовій частині, було зведено низку казарм для матросів корабля «Св. Павло», яким командував Ф. Ушаков, що став згодом видатним флотоводцем. Тому мис назвали Павловським. За казармами на березі Корабельної бухти розташовувались будинок для морських офіцерів і добре влаштована пристань.

На Північній стороні спорудили укріплення і 10 земляних батарей [19]. Французький посол, що знаходився в світі Катерини II під час її подорожі, відзначав, що «несколько зданий для складки товаров, городские укрепления, 400 домов, толпы рабочих, сильный гарнизон, госпиталь, верфи, пристани торговая и карантинная, все придавало Севастополю вид довольно значительного города» [20].

З 1786 р. Севастополь будувався під керівництвом контр-адмірала М. Войновича, призначеного на місце померлого Ф. Мекензі. Особливе значення місто набуло в період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Очоливши керівництво Чорноморською ескадрою, Ф. Ушаков в 1789 р. заснував контору Севастопольського порту. Незважаючи на військові дії, місто зростало і на початку 1790 р. в ньому намічалось спорудити шість корпусів для моряків, склади і поховальні погребі. У записці 1792 р. Ф. Ушаков відзначив: «Госпитали на открытом же возвышенном месте и чистом воздухе вновь ныне построены ... продолжают строение казарм, к ним разных пристроек и при берегах гавани, где поставлены суда, против оных сделаны пристани и между собой по набережной соединены проспектами и приводятся в лучшее положение... По именению покоев для жилья господ штаб- и обер-офицеров и некоторых разных чинов служителей при Севастополе сделаны многие собственные разные строения, а также купечество российское и иностранное, большей частью из греков, имеют дома и лавки для торговли и от времени до времени умножаются» [21].

Після закінчення війни Севастополь перетворився в одне з найкрупніших міст Криму. В 1792 р. тут мешкало 15 тис. чоловік [22]. Обсяг експортних операцій був незначним [23], але до міста припливали десятки іноземних суден з товарами, а також кораблі з вантажами для флоту з Херсона, Миколаєва, Таганрога та інших [24]. В цей час були заплановані будівництво складів, арсеналів, шпиталів, величезний обсяг фортифікаційних робіт для захисту порту [25]. На початку 1793 р. під наглядом О. Суворова і керівництвом інженер-полковника Ф. Деволана були складені проекти Костянтинівської і Олександрівської багатоярусних казематованих батарей для захисту входу в Північну бухту, а також Михайлівської і Павлівської батарей, котрі «назначаються внутри

главной бухты». Наймогутнішою серед внутрішніх батарей намічалась Миколаївська, адже «сей форт заключать в себе будет запасные и пороховые магазины, арсеналы морские» [26].

Крім берегових батарей проектувались дві земляні фортеці. На Північній стороні на березі моря мав розміститись квадратний форт з восьмикутним в плані гласісом. На Південній стороні особливу увагу було звернуто на Бульварну висоту (зараз Історичний бульвар), де проектувалась п'ятикутна фортеця тенального типу. З півдня фортечні вали і рови доповнювались трьома великими плацдармами перед гласісом. Того ж 1793 р. під керівництвом інженера Г. Ремі та архітектора П. Гагельмейстера почалось будівництво батарей, 1795 р. дві з них були закінчені [27]. Спорудження інших оборонних укріплень за виключенням земляних фортець продовжувалось.

В 1790-і рр. почали швидко забудовуватись тераси над Балаклавською дорогою будівлями для відставних матросів. Тут же за казенний рахунок було зведено кілька будинків для офіцерів. Через певні труднощі продовольчого забезпечення кожному екіпажу у лощинах балок виділялись земельні ділянки для сільського господарства. Виникли і окраїни міста з домітками трудового люду і матросів. Пізніше на їх місці утворились Артилерійська і Корабельна слобідки. А на високому березі Корабельної бухти була збудована велика споруда шпиталю на 300 чоловік та кілька флігелів. Розширилось адміралтейство [28].

Про розпланування міста свідчить фіксаційний кресленник 1793 р., з якого видно, що забудова концентрувалась на пагорбі між Південною і Артилерійською бухтами, де виструнчилися рівні ряди споруд, що утворили вулиці [29]. Немало будівель показано і на низьких берегах Артилерійської бухти. Також збільшилась кількість споруд на узбережжі Південної бухти. На високому пагорбі, де пізніше було влаштовано Історичний бульвар, звели ряди солдатських казарм і офіцерських корпусів. Це були одноповерхові будівлі різної довжини зі скромним зовнішнім виглядом і раціональним розплануванням приміщень [30].

Значення Севастополя швидко зростало, чому немало сприяло затвердження в 1794 р. нових збільшених штатів суден. Для активізації господарського життя міста організовувались ярмарки [31]. Того ж року згідно з урядовим рескриптом люди, що були непричетні для флоту, виселялись з території біля військової гавані й порту в «места для города назначенные» [32], тобто на Північну сторону. У зв'язку з цим спеціальна комісія оцінювала будівлі і визначала можливості їх подальшого використання або знесення [33]. В Севастополі теж відкрились навчальні заклади — «класс флагманов, капитанов и офицеров», жіноче училище [34]. На початку 1795 р. тут вирішили спорудити зернові склади місткістю 19 тис. пудів для забезпечення воїнських частин, що розмістились в Криму [35]. Тоді ж інженером Ф. Деволаном намічалось будівництво особливого карантину для моряків, а під його керівництвом для посилення

оборони міста було «збудовано два форти у суцільному кам'яному муруванні, основні батареї яких були уміло влаштовані в скелях, з їх казармами і тимчасовим карантинном, з палісадами й постами» [36].

До проектування забудови Севастополя окрім Ф. Деволана залучали інженера І. Князева, архітекторів В. Ванрезанта, Ф. Вунша та інших фахівців, що працювали у Миколаєві. У листопаді 1795 р. вони закінчили працю над планом подальшого розвитку міста, яким передбачалось деяке урегулювання забудови на західному березі Південної бухти [37]. Однотипні споруди складів і казарм групувались у значні комплекси і повинні були скласти цілісний фронт забудови Корабельної сторони. Крім того, передбачалось спорудити кілька великих виробничих будівель в адміралтействі. Житлову нагірну забудову намічалось завершити спорудою церкви. Ці розпланувальні пропозиції доповнювались проектами окремих споруд [38]. Більшість з них це — одноповерхові, витягнуті в довжину муровані споруди з фасадами, позбавленими декоративно насичених пластичних акцентів. І лише входи до півтораповерхові за висотою екіпажний і провіантський магазейни виділялись невеликими кріповками, балконами і парапетами. Цікава також будівля шлюпочного сараю, обнесеного по периметру арковими галереями. Найцікавішою являлась двоповерхова споруда портової контори, де знаходились також установи зв'язку штабу Чорноморської ескадри. Всередині тут передбачався наскрізний проїзд, де влаштовувались і сходи на другий поверх, середні приміщення якого освітлювались трійними італійськими вікнами. Центральна вісь кожного поздовжнього фасаду також акцентувалась ступінчастою в плані кріповкою, увінчаною парапетом і аттиком зі скульптурним зображенням бога морів Нептуна.

В той же час вже почали вирішувати деякі питання благоустрою Севастополя. Його мешканці відчували гостру нестачу прісної води. Рити колодязі виявилось малоефективним. В 5–7 верстах від селища, біля гірського хребта на Балаклавському шляху, було виявлено джерело. Віце-адмірал Ф. Ушаков запропонував влаштувати кам'яні водопровідні жолоби, інженер І. Князев — провести воду по гончарним трубам в траншеях [39]. І хоча за 4,5 місяця поклали 2461 трубу на відстань 351 сажню [40], вирішити проблему водопостачання не вдалося, оскільки джерело виявилось маломіцним. Тоді ж у закритій лощині, неподалік від Малахова кургану (Ушакової балки) влаштували перший громадський сад [41].

Переміни в урядових сферах на зламі 1796–1797 рр. ледве відобразились на долі Севастополя. За вказівкою Павла І він змінив лише ім'я на Ахтіяр, та ще помінялись назви низки вулиць. В цілому ж місту та його забудові приділялось багато уваги, хоч чисельні проектні пропозиції 1795 р. реалізувати не вдалось. Все ж кількість будівель продовжувала невпинно зростати. В місті нараховувалось «2 церкви (российская и греческая), 610 морских, 45 отставных штаб- и

обер-офіцерських, 68 купеческих, мешанських, поповських і 18 невольничих до-
мов, що всего составит, не щитая казарм, 741 дом, притом 86 лавок» [42]. Як
видно з планів 1798 і 1799 рр., повністю був зведений комплекс полкових казарм
на горі над Південною бухтою [43]. Велике каре казарм виникло і на високому
березі за Корабельною бухтою. Значно збільшилась забудова також в інших
районах міста. Так, «над Артиллерийской бухтой находятся таможни, артил-
лерийские казармы и несколько других домов, а над следующей маленькой
бухтой построен карантин [44].

Важливу увагу, як і раніше, приділяли обороні Севастополя. Наприкінці
1798 р. було складено проект, відповідно до якого вносились зміни у розташу-
вання земляних фортець [45]. На Північній стороні фортеця зміщувалась вгли-
бину материка, збільшувалась у розмірах і намічалась у вигляді капонірного
квадрата. На Південній стороні місце для фортеці передбачалось на схід від
Бульварної висоти. Сама споруда була запроєктованою у вигляді бастионного
полігона з п'ятьма фронтами. Крім того, намічалось укріпити береги багатоя-
русними батареями, а вхід до Північної бухти перекрити металевим щепом [46].
Розпочате будівництво могутніх севастопольських укріплень було продовжено
у першій половині XIX ст. і відіграло важливу роль у героїчній обороні міста в
період Кримської війни 1853–1856 рр.

В цілому, як свідчать численні гравюри й малюнки, Севастополь напри-
кінці XVIII ст. справляв досить колоритне враження. Його терасова забудова
відтінялась куполами храмів, а горизонталі високих берегів — видовженими
корпусами казарм. Особливо цікавим був вигляд міста з боку «Южной бухты,
к которой склоняются амфитеатром несколько рядов улиц, одна другой выше,
с презрядными каменными добрых фасад домами; по другую сторону видны
большие здания, как-то морской арсенал, флотская и артиллерийская казармы
и слобода поселенных невольников» [47].

Розвиток Севастополя значно прискорився на початку XIX ст. Вже в
1803 р. командуючий Чорноморським флотом маркіз І. де Траверсе представив
новий проект забудови міста, згідно з яким передбачалось чітке функціональ-
не зонування території: обслуговування потреб флоту мало здійснюватись на
Корабельній стороні, а Південна призначалась для сільбища. Незважаючи на
те, що цей план не змогли цілком реалізувати, його слушні ідеї послідовно
втілювались в життя командуючими флотом з 1816 р. О. Грейгом, а з 1833 р.
М. Лазаревим. Багато положень проекту теж лягло в основу складеного інже-
нером Д. Уптоном «Плана проектируемых улучшений Севастополя», що був
затверджений в 1839 р., і генерального плану міста, конфірмованого в наступ-
ному 1840 р. [48]. Завдяки цілеспрямованому та інтенсивному будівництву з
врахуванням ансамблевих принципів обличчя Севастополя перетворювалося, і
він ставав одним з найзначніших і найпривабливіших міст на півдні країни.

1. История Города-Героя Севастополя. 1783–1917. — Киев, 1960. — Ч. 1. — С. 27.
2. Розміри наведені в мірах, що вживались наприкінці XIX і XIX ст. Верста дорівнювала 1,067 км, сажень — 2,134 м, аршин — 71,12 см. Щодо бухт, то їхні назви теж наводяться такими, які установилися наприкінці XVIII ст. і продовжують вживатись донині.
3. *Неделин А. И.* Севастополь: Исторический очерк от основания города до начала Крымской войны 1853–1856 гг. — Симферополь, 1954. — С. 16, 18.
4. *Аркас В.* Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 год // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — 1860. — Т. 4. — С. 263.
5. *Неделин А. И.* Севастополь... — С. 21.
6. *Гончаров В.* Адмирал Сенявин: Биографический очерк с приложением записок адмирала Д. Н. Сенявина. — М.; Л., 1945. — С. 124.
7. Городские поселения в Российской империи: В 7 т. и 8 кн. — СПб, 1864. — Т. 4. — С. 756, 762.
8. *Головачёв В.* История Севастополя как русского порта. — СПб, 1872. — С. 82.
9. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // ЗООИД. — 1881. — Т. 12. — С. 327–328.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — I. — Т. 22. — № 16239.
11. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). Ф. 349. Оп. 37. Спр. 3505. Арк. 1. Наведене в архівному опису датування цього проекту 1799 р. — помилкове. Автором проектної вирішення можна вважати інженера М. Корсакова, який тоді крім Херсона багато проектував для Криму.
12. *Маркевич А. И.* К истории екатерининских миль в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі — ИТУАК). — 1891. — № 13. — С. 77–79; *Маркевич А. И.* Материалы архива канцелярии Таврического губернатора, относящиеся к путешествию Екатерины II в Крым в 1787 году // ИТУАК. — 1891. — № 11. — С. 85, 89, 97, 108.
13. Там само. — С. 131.
14. Російський державний архів Військово-морського флоту в Санкт-Петербурзі (далі — РДА ВМФ). Ф. 3. Оп. 23. Спр. 944. Арк. 50.
15. Відділ рукописів Національної публічної бібліотеки в С.-Петербурзі (далі — ВР НІПБ). Фонд М. К. Сипягіна. Папка 2. Табл. 8. Згодом ця пристань отримала назву Графської, оскільки тут приставали до берега шлюпки командирів кораблів і командуючого графа М. Войновича. В 1838 р. архітектор С. Уптон розробив у стильових формах псевдогрек проект перебудови пристані в парадні пропілеї, який в 1844–1846 р. був здійснений (*Тимофійенко В. І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст.: Біограф. довідник. — Київ, 1999. — С. 381).
16. РДВІА. Ф. 349. Оп. 37. Спр. 3515, 3518.
17. РДА ВМФ. Ф. 3. Оп. 26. Спр. 2645. Арк. 25.
18. Про участь у проектуванні й будівництві храму архітекторів І. Старова, В. Ванре-занга, Ф. Вунша та інженера І. Князева, а також докладніший аналіз інтер'єру та екс-

- тер'єру див.: *Тимофієнко В. І.* Хрестово-купольні собори в південних містах України // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 95-96.
19. *Неделин А. И.* Севастополь... — С. 23, 24.
 20. Записки графа Сегюра о пребывании его в России (1785–1789). — СПб, 1865. — С. 214.
 21. Адмирал Ушаков: Сб. документов. — М., 1951. — Т. 1. — С. 214.
 22. *Головачёв В.* История Севастополя как русского порта. — СПб, 1872. — С. 107–109.
 23. 1793 р. із Севастополя було вивезено товарів всього на 858 рублів. Див.: *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 254.
 24. Історія міст і сіл УРСР: Кримська область. — Київ, 1974. — С. 145.
 25. *Тимофієнко В. І.* Нотатки військового інженера Ф. Деволана про діяльність на Півдні України // Архітектурна спадщина України (далі — АСУ). — 1996. — № 3, ч. 2. — С. 154–155.
 26. *Суворов А. В.* Документы: В 3 т. — М., 1949–1952. — Т. 2. — С. 182.
 27. *Тимофієнко В. І.* Нотатки військового інженера Ф. Деволана... — С. 162.
 28. *Неделин А. И.* Севастополь... — С. 40.
 29. РДВІА. Ф. Військово-ученого архіву (далі — ВУА). Спр. 20986. Арк. 5, 6.
 30. РДА ВМФ. Ф. 3. Оп. 23. Спр. 950. Арк. 32, 33.
 31. ИТУАК. — 1895. — № 22. — С. 29.
 32. *Иванов П. А.* Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова // ИТУАК. — 1895. — № 23. — С. 85.
 33. Адмирал Ушаков... — С. 627.
 34. История Города-Героя Севастополя... — С. 48-49.
 35. ИТУАК. — 1895. — № 22. — С. 5, 15, 31.
 36. *Тимофієнко В. І.* Нотатки військового інженера Ф. Деволана... — С. 160, 162.
 37. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 22575.
 38. РДА ВМФ. Ф. 3. Оп. 26. Спр. 2645. Арк. 1–24. Докладніше про низку споруд див.: *Тимофієнко В. І.* Шляхи формування типів складських споруд на Півдні України // АСУ. — 1994. — № 1. — С. 135–156. Репродукції з архівних креслеників також наведені в праці: *Скориков Ю. А.* Севастопольская крепость. — СПб, 1997. — С. 40–42.
 39. *Иванов П. А.* Очерк деятельности на юге России... — С. 65.
 40. *Неделин А. И.* Севастополь... — С. 23.
 41. Там само. — С. 40.
 42. *Сумароков П. И.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим упоминанием тех мест. — М., 1800. — С. 113.
 43. РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21529. Ч. 2. Арк. 65, 66; Спр. 20159. Ч. 2. Арк. 14, 15.
 44. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // ЗООИД. — 1881. — Т. 12. — С. 88.
 45. РДВІА. Ф. 349. Оп. 37. Спр. 3495.
 46. Там само. Спр. 3514.
 47. *Сумароков П. И.* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии... — С. 112.
 48. *Веникеев Е. В.* Архитектура Севастополя: Путеводитель. — Симферополь, 1983. — С. 15.